

УДК:930.2(575.2)(04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-3-160-164

Алагөз уулу Азамат

КР УИАнын, академик Б.Джамгерчинов атындагы Тарых,
археология жана этнология институту

Алагөз уулу Азамат

Институт истории, археологии и этнологии
им. академика Б.Жамгерчинов НАН КР

Alagoz uulu Azamat

National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic, Institute of History,
archaeology and ethnology named after academic B. Zhamgerchinov

e - mail: alaghozov@gmail.com

**АГИОГРАФИЯЛЫК ЧЫГАРМАЛАР КЫРГЫЗДАРДЫН ДИНИЙ ТАРИХЫНЫН
БУЛАГЫ КАТАРЫ («ЗИЙА АЛ-КУЛУБ» ЭМГЕГИНИН МИСАЛЫНДА)
АГИОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КАК ИСТОЧНИК РЕЛИГИОЗНОЙ
ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ
(НА ПРИМЕРЕ АГИОГРАФИЧЕСКОГО ТРУДА «ЗИЙА АЛ-КУЛУБ»)
HAGIOGRAPHICAL BOOKS AS A SOURCE OF KYRGYZ PEOPLE'S RELIGIOUS
PAST (BY THE EXAMPLE OF DIYA AL-QULUB)**

Аннотация: Макалада «Зийа ал-кулуб» эмгегиндеги XVII кылымда кыргыздардын арасындагы исламдын таралышы тууралуу маалыматтар берилди. Булактын изилденүү тарыхы каралды жана кыргыздардын диний ишенимдери тууралуу маалыматтарга анализ берилди. “Зийа ал-кулуб” агиографиялык эмгек болуп эсептелинет жана бул себептен ага сарай тарых жазуу салттуулугу таасир берген эмес.

Негизги сөздөр: ислам, дин, булактар, агиографиялык эмгектер

Аннотация: В статье представлены сведения сочинения «Зийа ал-кулуб» касательно распространения ислама среди кыргызских племен в XVII в. Рассмотрена история изучения данного источника и анализированы сведения относящихся к религиозной жизни кыргызов того времени. “Зийа ал-кулуб” является агиографическим произведением, где отсутствует влияние традиционной установки дворцовой историографии.

Ключевые слова: ислам, религия, источники, агиографические произведения.

Abstract: This article is devoted to the information concerning spreading islam among Kyrgyz tribes in the 18th century. Author considers the history of studying this source by scientists and analyses the information about Kyrgyz people's religious beliefs in that time. Diya al-qulub is a hagiographical book, which was written out of the traditional palace historiography.

Key words: islam, religion, sources, hagiographical books.

Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхын изилдөөдө орто кылымдар мезгили өзгөчө маселелүү болуп саналат. Өзгөчө Теңир-Тоого кыргыздардын жер которуусу, алардын эл болуп калыптануусу, исламды кабыл алуусу тарых илиминде талаш-тартыштуу маселелерден. Бул биринчи кезекте Академик В. В. Бартольд белгилегендей булактардын

аздыгы менен түшүндүрүлөт. Орто Азиянын отурукташкан региондоруна салыштырмалуу көчмөн уруулар жашаган аймактарга тийешелүү тарыхый маалыматтар аз санда жана алар дагы көп учурларда толук берилген эмес. Көчмөн калктардын тарыхын калыбына келтирүүдөгү жазма булактардын бири агиографиялык чыгармалар. Бул жанрдагы чыгармалар Борбордук Азиянын XV-XVIII-кылымдардагы тарыхын изилдөөдө өзгөчө орунду ээлейт. Суфизмдин ыйык саналган диний ишмерлеринин өмүрү менен бирдикте бул булактарда региондун калктарынын маданий, диний, саясий жана экономикалык тарыхы тууралуу илимий кызыкчылыкты жарата турган маалыматтар кезигет.

Россия Илимдер академиясынын Чыгыш кол жазмалар институтунун (мурдагы СССР Чыгыш таануу институтунун Ленинград бөлүмү) окумуштуусу З. Ворежейкинанын пикиринде агиографиялык чыгармалардын баалуу болуусунун себептеринин бири алардын сарай тарыхчыларынын салттуулугунан алыс болуусу. Фольклордук салттарга жакын болгон мындай чыгармалар этнографиялык материалдарга бай келет [8].

Борбордук Азиядагы агиографиялык чыгармалардын же тазкиралардын (жашоо, өмүр баян) көпчүлүгү бул региондун XV-XVIII кылымдарда коомдук-саясий жана руханий жашоосунда өзгөчө орунду ээлеген суфилердин накшибандия тарикатынын руханий жетекчилерине арналган. Алардын арасынан “Зийа ал-кулуб” («жүрөктөрдүн жанышы», орусча сияние сердец деп которулган) кыргыздардын тарыхы үчүн маанилүү маалыматтарды камтыйт. Аталган чыгарманын азыркы учурда илимде эки нускасы белгилүү: биринчиси- Өзбекстан Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунда; экинчиси- Санкт-Петербургдагы Россия Илимдер академиясынын Чыгыш кол жазмалары институтунда [7,167-б.].

Бул эмгек белгилүү башкыр окумуштуусу Заки Валиди Тоған тарабынан 1913-жылы анын Фергана экспедициясы учурунда табылган. Окумуштуу бул чыгарманы өзүнө кезиккен кол жазмалардын арасынан “эң кызыктууларынын” бири катары баалаган [1,89-б.]. Бул чыгарма тууралуу А.А.Семенов дагы өзүнүн 1924-жылы чыккан «Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии» эмгегинде эскерген. Алгачкылардан болуп кол жазманы которгон З.Н.Ворожейкина болгон. Анын котормосу СССР Илимдер академиясынын кыргыз филиалы тарабынан башталган демилге менен 1954-57-жылдары СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунда жүргүзүлгөн кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тарыхый булактарды табуу, изилдөө, которуу иштери учурунда ишке ашкан. Изилденип, которулган материалдар

1973-жылы гана “Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдар” деген ат менен даярдалып басмадан чыккан. “Зийа ал-кулубдан” кыргыздарга тиешелүү үзүндүлөр бул китептин үчүнчү Кашгар жана Фергана булактары бөлүмүндө орун алган [4].

Советтик-кыргызстандык окумуштуу К. Петров аталган эмгекти Кашгардын айланасындагы кыргыздар тууралуу баяндап жатканда колдонгон [5,55-б.]. “Зийа ал-кулуб” чыгармасы Ө.Караевдин “Чыгыш авторлору кыргыздар жөнүндө эмгегиндеги 4-агиографиялык эмгектер бөлүмүндө дагы орун алган. Бирок автор бул эмгегинде 1971-жылы чыккан котормону берүү менен гана чектелген [6, 91-б.]. Советтик-казакстандык чыгыш таануучу В.Юдин “Зийа ал-кулуб” Мухаммад Аваз тарабынан 1603/1604-жылдары жазылып бүткөн деп жазат [7,168-б.]. Эмгек перс тилинде жазылган. Бирок З.Ворожейкина бул эмгектин автору белгисиз деп жазган [4,178-б.], ушул эле тутумду кыргызстандык окумуштуу Т.Жуманалиев өзүнүн эмгегинде “Зийа ал-кулуб” эмгегин колдонууда “Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдар” китебинин тиешелүү жерин кайрадан жазуу менен чектелген [3, 549-б.].

“Зийа ал-кулуб” негизинен накшибандия тарикатынын өкүлү Исхак Хожого (хижранын 1008-жылы/ б.з.1599-жылы өлгөн) арналган. Исхак Хожо Борбордук Азиядагы “капыр” элдерди мусулмандаштырган Махдум-и Азам деген ат менен белгилүү Сейид Ахмад Касанинин (хижранын 949-жылы/б.з.1542-ж. дүйнөдөн кайткан) уулу болгон. Хожо Исхак атасынын диний жолун улантуучусу Лутфаллах Чисти тарабынан тарбияланган. Лутфуллах Чисти дагы окуучулары менен бирдикте кыргыз жана казактардын арасында исламды таратуучу катары булактарда баяндалат [2, 54-б.]. Хожо Исхактын өзүнөн улуу дагы үч агасы болгон, Махдум-и Азам дүйнөдөн кайткан соң анын улуу баласы Мухаммад Амин (Ишан-и Калан) менен Хожо Исхактын арасында диний жетекчилик (иршад) үчүн күрөш жүргөн. Натыйжада накшибандия тарикатынын ичинде каратоолук жана актоолук деп аталган эки агым пайда болгон [7, 168-б.].

Хожо Исхак тууралуу анын өмүр баянын жазуучулар укмуштууларды жасай ала турган шейх катары сүрөттөшкөн. Ал көптөгөн жылдар бою диний насаатчы болуп, карылык күндөрүнө чейин жашаган. Хожо Исхака эскерилген булактарда “анын кадыр-баркы Кашгар жана тегерегиндеги калктын баарына белгилүү болуп, өздөрүн анын мюриддери катары көрүшүп, шейхтин балдары үчүн өздөрүн курмандыка чалууга даяр болушкан” деп берилет [4,177-б.]. Хожо Исхактын өмүр баяны жана диний ишмердиги “Жалис-и муштакин” жана Заки Валиди Тоган көрсөткөн, бирок азыр белгисиз “Манакиб-и Ходжа Исхак” эмгегинде да жазылган [4,177-б.].

Хожо Исхак көчмөн кыргыз, казак, калмак урууларынын арасында исламдын таралышына көп жылдарын короткон. Биринчилерден болуп Хожо Исхактын бул ишмердиги жазылган эмгек илимий чөйрөдө З.Ворежейкина тарабынан кыргыздардын исламга чейинки диний ишенимдерин изилдөөдө колдонулган [8]. В.Юдин “Зийа ал-кулубда” кээ бир учурларда кыргыз менен казактардын чогуу айтылганын эске алып, текстин башка жерлеринде айтылган кыргыздар тууралуу маалыматтарды казактарга да тиешелүү деп кароого каят деп белгилейт [7, 169-б.].

Кыргыздардын бул учурдагы диний ишенимдери жөнүндө “Зийа ал-кулубда” кызыктуу маалыматтар кезигет. Ошол эле учурда эч кандай азыркы кыргыздар жашаган жер аты менен дал келгидей аталыш берилген эмес жана уруулардын дагы аты аталган эмес. Эмгекте аты аталган кыргыздарды тарыхта аты белгилүү болгон инсандар менен дагы дал келтирүү азырынча мүмкүн эмес. Кыргыздарга тиешелүү маалыматтардын баардыгы Хожо Исхактын аларга исламды тараткандыгы менен байланышкан. Бирок, агиографиялык чыгармалардын суфизм шейхтеринин өмүрүн жазууда укмуштуу окуяларга жана кереметтерге ыксыз жол берүүлөрүн эске алуу керек. Ошону менен бирге кыргыздардын аталган мезгилдерде толугу менен исламдан алыс болгон эл деген жыйынтыкты да бул эмгеке гана таянып чыгарууга болбойт. Анткени бул булак сөз кылып жаткан доорлорго чейин эле кыргыздардын арасында исламды кабыл алган группалардын же инсандардын болгондугун эске алуу зарыл.

Хожо Исхак өзүнүн окуучулары менен Абд ал-Карим-хандын чакыруусу менен Кашкарга келгендиги жана түшүнүксүз себептерден улам Абд-ал-Карим-хан аны кабыл алуудан баш тартканда кыргыздар жашаган тоого барып жайгашкан. Бул мезгилде “Азирет-и Эшен⁶ кыргыз жана калмактардын аймагына кирип, 18 храмды талкады жана 180 миң каапырды жана бутпарастарды мусулман кылды” деп баяндалат.

Кыргыздардын арасында исламдын таралышын шейхтин кереметтери менен түшүндүрүлөт. Алардын көпчүлүгү кыргыздардын кыйын абалда турган учурунда шейхтин керемет көмөгү менен абалдан чыгып, массалык түрдө исламды кабыл алуусу айтылат.

---

⁶ Хожо Исхакты автор ушундай атаган.

Алардын бири экономикалык себеп болгон: “Хафиз Арап деп аталган Хожо Исхактын окуучусунун айтуусуна караганда бир жолу кыргыздардын “падишахы” көп белеги менен Хазрат-и Эшенге келип, булактын көзү бүтөлүп калганын айтып, эгер ал суу чыгарып берсе жакшы боло турганын айтат. Хазрат-и Эшен өзүнүн диний жөрөлгөлөрүн кылган соң тоодон суу агып түшкөн. Ошол учурда падишах жана анын нөкөрлөрү эшенге кулдук урушкан, азыр бул жерди “Назаргах-и Хазрат-и Ишан” деп атап калышкан жана көп курулуштары, үйлөрдү курушкан” [4, 181-б.]. Бул сыяктуу тиричилик себеп менен кыргыздардын исламды кабыл алуусу төмөнкүчө баяндалат: “Ушул эле падишах бир жолу белектери менен Азрети-и Эшенге келип, алардын жеринде туз чыккан кендин жоктугун айтып, анын бул жерлерден туз пайда болушу үчүн сыйынуусун суранган Азрет-и Эшен сыйынган соң, алыстан төөгө жүк жүктөгөн киши көрүнгөн. Анын кабын ачып көрүшкөндө туз болуп чыккан. Таң калган адамдар андан эмне болгонун сураганда, ал жолдо бара жатып төөсүнүн тоо этегинде айланып жатканын көрүп, барса ал жер туз болуп чыккан” [4,181-б.]. Башка бир кыргыздардын тобунун исламды кабыл алуусун автор төмөндөгүдөй сүрөттөйт: “Бир жолу биз тоонун этегинде улуу урматтуу⁷ менен жүргөнүбүздө, капыстан абдан алдастап алган бир атчан көрүндү. Ал аттан түшүп, улуу урматтууга ардак көрсөттү жана мындай деди: “О менин ыйыгым! Лулум Кыргыз⁸, биздин падишах, улуу урматтуум сизди өлтүрүү үчүн келе жатат, бирок мен сизди эскерттим (эскертүүгө үлгүрдүм). Хожо Исхак: “Жараткан кандай кааласа ошондой болсун!”- деп туруп жүзүн ыйык кыблага буруп, отуруп алды. Аңгыча адашкан аскерлер жетип келишип, кындарынан кылычтарын алып чыгышып, Хожо Исхака жутунушту. Улуу урматтууда эч өзгөрүү болгон жок, анын окуучулары кыйкырык менен ызы-чууну башташты. Хожо Исхак башын энкейтип өзүн кудайга тапшырды. Капыстан Лулум Кыргыздын атынын алдыңкы аяктары сынып, Лулум Кыргыз аттан кулап өлдү. Аны менен келген 400 киши, муну көрүп (окуяны), аттарынан түшүшүп, идолдорун ыргытышты жана эң жогорку жана улуу Аллахтын ишенимин кабыл алып, Ходжо Исхактан кечирим сурашты” [4, 180-б.]. Бул тексттен көрүнүп тургандай Хожо Исхакка коркунуч келе жатканын кыргыздардын өкүлүнүн билдиргени жана ага диний лидер катары кайрылганы кыргыздардын арасында мусулмандардын болгонун айгинелеп турат. Ошол эле учурда кыргыздардын арасында исламга чейинки түшүнүктөрдүн бул мезгилде күчтүү болгонун дагы байкоого болот. Автор Хожо Исхактын кыргыздардын жетекчиси Серйук ооруп калган учурда ага жардам берүүгө келгенде, алардын бак-дарактарга жана башка идолдорго сыйынышкандыгын белгилеген. Алардын арасында бакка илинип турган күмүштөн жасалган башкы идолдун да аты аталган.

З. Н. Ворожейкина бул идолду талбийа-йи жакар деп окуган [4,187-б.]. Бирок анын чечмелениши жок деп белгилеген. Кийин В.Юдин ташкент нускасы менен аны талбиса-йи хакир деп окуп, маанисин арапча сөздөрдөн келип чыккан “жаман көрүнгөн калп” деп чечмелеген [7, 169-б.].

Аталган эмгекти үстүртөн караганда кыргыздар Хожо Исхактын ишмердигинен мурда исламдан алыс калк болгондой элес калат. Балким автордун максаты да “капыр кыргыздарды” Хожо Исхак мусулмандаштыргандыгы тууралуу ойду калыптандыруу болгон. Бирок Хожо Исхактын кыргыздар менен болгон мамилеси, бир эпизодунан башкасынан баардыгы, кызматташтык формасында болгон. Текст боюнча кыргыздар ага тиричилик же медициналык маселелер боюнча кайрылышкан. Бул жагдайлардын баардыгын эске алып, Хожо Исхактын кыргыздардын арасындагы ишмердигин исламды “капырларга” таратуу эмес, мурдатан ислам

⁷ Хожо Исхак

⁸ В.Юдин Лулум Кыргыз деп З.Ворожейкина окуган атгы Йолум Кыргыз деп окуган.

менен тааныш, өздөрүн кандайдыр бир деңгээлде мусулман деп эсептеген, бирок жогорку деңгээлде исламга чейинки ишенимдеринин калдыктары калган калктын арасында диний ишмердик жүргүзүү деп жыйынтык чыгарсак болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Аюпов.Т.М. О значении Ферганской экспедиции Ахмет-Заки Валидова для российской ориенталистики // Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. №2 (100). 2018.
2. Бартольд В.В. Кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Бишкек. 2003.
3. Жуманалиев.Т. Хрестоматия по средневековой истории Кыргызстана. Том.2. Б.: 2007.
4. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I.M. 1973.
5. Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII вв.Фрунзе,1961.
6. Караев.О. Восточные авторы о кыргызах Бишкек.1994.
7. Юдин, Вениамин Петрович .Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. - Алматы .2001.
8. Vorozheykina Z. The Diyā al-qulūb on Pre-Islamic Beliefs of the Qirghiz // Manuscripta Orientalia. Vol. 6, No 1, March 2000. P. 19-24.

Рецензент: т.и.к., Жолдошев Р.

УДК:930.85:391(575.2)(04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-3-164-168

Жолдошов Рыскул,

тарых.и.к., профессор Ж. Баласагын атындагы КУУнин

Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин Жалпы тарых кафедрасы

Жолдошов Рыскул,

к.и.н., профессор Кафедра всеобщей истории, факультет истории и регионоведение

КНУ им. Ж. Баласагына

Zholdoshov Ryskul,

Candidate of Historical Sciences, Professor Department of World History, Department of History and Regional Studies KNU named after Zh. Balasagyn

e - mail: zholdoshovryskul@mail.ru

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗДАРДЫН КОШУНА ЭЛДЕРИ, МАДАНИЯТЫ, ЧАРБАСЫ ЖАНА ТИЛИ СОСЕДИ ДРЕВНИХ КЫРГЫЗОВ И ИХ КУЛЬТУРА, ХОЗЯЙСТВО И ЯЗЫК NEIGHBOURS OF ANCIENT KYRGYZ AND THEIR LANGUAGE, CULTURE, ECONOMY

Аннотация: Макалада кыргыз элинин жашаган аймактары, булактарда чагылдырылган байыркы коңшулары, алардын тили, маданияты жана чарбасы, этномаданий байланыштары жана саясий мамилелери изилденди. Булактардагы маалыматтар салыштыруу жолу менен талдоого алынып иликтенди.

Негизги сөздөр: тарыхый булактар, байыркы кыргыздар, байыркы кыргыздардын коңшулары, тил, чарба.